

สรุป อภิปรายผลและข้อเสนอแนะ

การวิจัยเรื่องการศึกษาเพื่อพัฒนาความกตัญญูตเวทีตามแนวคิดของพรหม
พุทธธรรม (ทองย้อย กิตติวิจิตร) มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาแนวคิดของพรหมพุทธธรรม
(ทองย้อย กิตติวิจิตร) เกี่ยวกับการศึกษาเพื่อพัฒนาความกตัญญูตเวทีในด้านต่าง ๆ คือ

๑. ความสำคัญของความกตัญญูตเวที
๒. ความสำคัญของการศึกษาเพื่อพัฒนาความกตัญญูตเวที
๓. คุณสมบัติของผู้มีความกตัญญูตเวทีที่ควรพัฒนา
๔. ธรรมที่ใช้ในการพัฒนาความกตัญญูตเวที
๕. วิธีการที่ใช้ในการพัฒนาความกตัญญูตเวที

โดยศึกษาจากงานนิพนธ์ การบรรยายและการสอนของพรหมพุทธธรรม
(ทองย้อย กิตติวิจิตร) ที่พิมพ์เผยแพร่อย่างเป็นทางการ ตั้งแต่ปีพุทธศักราช ๒๕๐๒-๒๕๓๔
จำนวน ๔๓ เล่ม ๒๘๔ เรื่อง และการสัมภาษณ์ พรหมพุทธธรรม (ทองย้อย กิตติวิจิตร)
และบุคคลที่เกี่ยวข้อง เก็บรวบรวมข้อมูลโดยใช้แบบวิเคราะห์เนื้อหาและแบบสัมภาษณ์ที่ผู้
วิจัยสร้างขึ้น นำข้อมูลที่ได้มาวิเคราะห์โดยการแจกแจง หาค่าร้อยละและการวิเคราะห์
เนื้อหาแล้วสรุปแบบพรรณนาวิเคราะห์เป็นผลการวิจัย ซึ่งสามารถสรุปได้ดังนี้

๑. พรหมพุทธธรรมได้ให้ความสำคัญของความกตัญญูตเวทีไว้เป็นพิเศษโดย
สามารถจำแนกระดับความสำคัญได้ ๓ ระดับ รวม ๑๐ ประการคือ

- ๑.๑ ความสำคัญของความกตัญญูตเวทีต่อชีวิตคน (ปัจเจกบุคคล) ซึ่งได้แก่
 - (๑) ความกตัญญูตเวทีเป็นจุดเริ่มต้นของชีวิตคน เป็นโครงสร้างชีวิตที่
สำคัญ เป็นทางสะดวกและเป็นความปลอดภัยของชีวิต
 - (๒) ความกตัญญูตเวที เป็นเหตุแห่งความเจริญของบุคคลประการหนึ่ง
 - (๓) ความกตัญญูตเวทีก่อให้เกิดความเป็นคนและเป็นเครื่องมีอัน
การควบคุมคน
 - (๔) ผู้มีความกตัญญูตเวทีเป็นผู้ที่น่าคบอย่างยิ่ง

๑.๒ ความสำคัญของความมกัฏญกตเวทิต่อสังคมมนุษย์ ซึ่งได้แก่

- (๑) ความมกัฏญกตเวทิต่อสร้างความเป็นธรรมในสังคมได้ประการหนึ่ง
- (๒) ความมกัฏญกตเวทิต่อทำให้ทุกคนอยู่ร่วมกันได้อย่างสุขสบาย
- (๓) ความมกัฏญกตเวทิต่อทำให้คนสัมพันธ์กันไม่ลง
- (๔) ความมกัฏญกตเวทิต่อเป็นเครื่องมือในการควบคุมสังคม

๑.๓ ความสำคัญของความมกัฏญกตเวทิต่อมนุษยชาติและเผ่าพันธุ์มนุษย์ ซึ่งได้แก่

- (๑) ความมกัฏญกตเวทิต่อเป็นสาระสำคัญของมนุษยชาติ
- (๒) ความมกัฏญกตเวทิต่อเป็นเบื้องต้นแห่งมนุษยธรรมทั้งหลาย
- (๓) ความมกัฏญกตเวทิต่อเป็นระเบียบแห่งโลกมนุษย์และเป็นเหตุผลเพื่อความเจริญของชาติพันธุ์มนุษย์อย่างหนึ่ง

๒. พระพุทธทวรญาณได้ให้ความสำคัญของการศึกษาเพื่อพัฒนาความมกัฏญกตเวทิต่อโดยท่านเห็นว่า การศึกษากับพระศาสนาเป็นสิ่งเดียวกัน คือการเตรียมและพัฒนาความเป็นคนในทางที่ถูกต้อง โดย พระศาสนาเป็นหลักการพัฒนาหรือยกระดับชีวิตคน ส่วนการศึกษาเป็นวิธีการในการพัฒนาหรือยกระดับชีวิตคน ดังนั้นคนจึงแยกตนออกจากการศึกษาและพระศาสนาไม่ได้

ในการจัดการศึกษาพระพุทธทวรญาณได้ให้ความสำคัญกับการศึกษาเพื่อพัฒนาภูมิธรรม (ศีลธรรม) เพราะเป็นพื้นฐานอันสำคัญของความเป็นคน เพื่อให้สามารถประกอบอาชีพอย่างคนและอยู่กับคนอย่างคนได้

ในการศึกษาพัฒนาเพื่อภูมิธรรมแห่งมนุษยชนนี้พระพุทธทวรญาณ ให้ความสำคัญกับความมกัฏญกตเวทิต่อมา โดยท่านเห็นว่าชีวิตที่มีภูมิธรรมนั้นก็คือชีวิตที่มีความมกัฏญกตเวทิต่อเป็นเบื้องต้น คนที่เริ่มอันถูกทาง ด้วยความมกัฏญกตเวทิต่อ ย่อมเจริญด้วยประโยชน์ทุกอย่างที่พึงปรารถนา

๓. พระพุทธทวรวรณ ซึ่งเห็นว่าสิ่งที่มีคุณค่าเรานั้นมีเป็นจำนวนมาก การแสดงความกตัญญูต่อสิ่งที่มีคุณค่าเหล่านั้นได้ถือว่าเป็นคนมีความคิดสมบูรณ์ มีใจสะอาด และสิ่งที่สำคัญที่สุดที่จะต้องปฏิบัติด้วยความกตัญญูต่อที่เป็นพิเศษในฐานะเป็นพระประจาชีวิต คือ

๓.๑ มารดา บิดา ซึ่งพระพุทธทวรวรณสอนให้แทนคุณท่านโดยพยายามบำรุงท่านในเวลาอันเหมาะสมด้วยความกตัญญูต่อเวท ด้วยการเป็นลูกที่ดี ตามพุทธวิธีดังนี้

- (๑) ท่านเลี้ยงมาแล้ว เลี้ยงท่านตอบ
- (๒) ทำการงานหรือธุรกิจของท่าน
- (๓) ตำรงวงศ์ตระกูลให้มั่นคง โดยการพยายามทำตนให้เป็นอภิชาติบุตร หรือแม้เพียงเป็นอนุช ะ บุตร
- (๔) ประพฤติตนให้เป็นคนควรรับทรัพย์มรดกและปกครองรักษาทรัพย์มรดกไว้ให้ดี
- (๕) เมื่อท่านล่วงลับไปแล้ว ทำบุญอุทิศไปให้

๓.๒ ครู อาจารย์ ซึ่งพระพุทธทวรวรณสอนให้แสดงความกตัญญูต่อเวท ด้วยการเป็นศิษย์ที่ดี ด้วยอาการดังนี้

- (๑) แสดงความเคารพต่อท่านตามธรรมเนียมและประเพณีนิยม มีการลุกต้อนรับ เป็นต้น
- (๒) เอาใจใส่ในธุรกิจของท่าน ดุจยืนคอยรับใช้อยู่ในที่ใกล้เสมอ
- (๓) เชื่อฟังคำสั่งสอนของท่าน
- (๔) อุปราถนาบำรุงท่าน
- (๕) เรียนศิลปะวิทยาด้วยความเคารพ

๓.๓ ผู้บังคับบัญชาและผู้ปกครอง พระพุทธทวรวรณได้สอนให้แสดงความกตัญญูต่อเวทต่อผู้บังคับบัญชาและผู้ปกครองด้วยการ เป็นผู้ใต้บังคับบัญชาที่ดีและผู้อยู่ในปกครองที่ดี ด้วยอาการดังนี้

- (๑) แสดงความอ่อนน้อมต่อท่าน
- (๒) มีความจงรักภักดีในท่าน
- (๓) มีความเชื่อมั่นในท่านและเดินตามแนวทางของท่าน
- (๔) ไม่ยกตนเสมอท่าน

๓.๔ สถานที่มีพระคุณ ยันได้แก่ บ้านเกิด โรงเรียนที่เคยเรียน และวัด
ที่เคยบวชเรียน พระพุทธวรญาณ ได้สอนให้แสดงความกตัญญูตเวที โดยจะต้องระลึกถึง
ด้วยความสนใจเป็นประจำและพยายามหาโอกาสที่จะอุทิศกฐาบำรุงให้เจริญเท่าที่ตนจะหาได้

๓.๕ สถาบันที่มีพระคุณ คือชาติ ศาสนาและพระมหากษัตริย์ พระพุทธวรญาณ
ได้สอนให้แสดงความกตัญญูตเวที โดยให้มีความรักชาติ รักศาสนา รักพระมหากษัตริย์และ
เลื่อมใส พுகพัน เพื่อความคงอยู่ของสถาบันที่มีพระคุณทั้งสามนี้

๔. พระพุทธวรญาณ ได้น้อมนำพระธรรมของพระพุทธศาสนาและจารีต
ประเพณีที่สำคัญของไทยมาใช้ในการพัฒนาความกตัญญูตเวที คือ

- (๑) มรรยาธธรรม (ธรรมสำหรับผู้ครองเรือน)
- (๒) สาธุธรรม (ธรรมของคนดี)
- (๓) ธรรมที่เทวดายอมรับว่าเป็นทางแห่งความดี
- (๔) ทางแห่งความปกติสุข
- (๕) ภูมิธรรมแห่งมนุษยชน
- (๖) จารีตประเพณีที่สำคัญของไทย
- (๗) อารยธรรมไทยและคุณสมบัติของไทย
- (๘) มงคลประจำครอบครัว

นอกจากนั้น พระพุทธวรญาณยังได้น้อมนำธรรมที่เป็นปัจจัยในการ
เสริมสร้างการพัฒนาความกตัญญูตเวที ที่จะต้องยึดถือและปฏิบัติให้เป็นนิสัยตลอดเวลา คือ

- สติ
- หันทย
- สัจจะ
- เมตตา
- สามัคคี
- อุตัญญา
- อัมมวิจย

๔. พระพุทธทวณฺเณใช้วิธีการพัฒนาความกตัญญูเวที ๒ ลักษณะคือ

๔.๑ ตัวท่านเป็นผู้ที่มีความกตัญญูเวทีเป็นเลิศ จนสามารถเป็นแบบอย่างแก่ทุกคนได้

๔.๒ สั่งสอนอบรมให้มีความกตัญญูเวที โดย

- (๑) การสั่งสอนอบรมผู้ที่มีหน้าที่ไปสั่งสอนอบรมต่อ คืออภิกษุ สามเณร และครู อาจารย์ ผู้บริหารการศึกษา
- (๒) สั่งสอนอบรมประชาชนและนักเรียนโดยตรง โดยเฉพาะนักเรียนนั้น ท่านให้ความสำคัญเป็นพิเศษ
- (๓) การเขียนและพิมพ์เป็นหนังสือเผยแพร่

อภิปรายผล

๑. ความกตัญญูเวทีเป็นคุณธรรมที่สำคัญมาก ดังจะเห็นว่าพระพุทธทวณฺเณ ได้ให้ความสำคัญแก่ความกตัญญูเวทีอย่างยิ่ง ดังปรากฏว่าในทัศนะของพระพุทธทวณฺเณ ความกตัญญูเวทีที่มีความสำคัญทั้งต่อชีวิตคน (ปัจเจกบุคคล) คือเป็นจุดเริ่มต้นของชีวิตคน เป็นโครงสร้างชีวิตที่สำคัญ เป็นเหตุแห่งความเจริญของบุคคล เป็นทางสะดวกและเป็นความปลอดภัยของชีวิต มีความสำคัญต่อสังคมมนุษย์ คือเป็นเครื่องมือในการสร้างความเป็นธรรมในสังคม ทำให้ทุกคนอยู่ร่วมกันได้อย่างสุขสบาย และมีความสำคัญต่อมนุษยชาติและเผ่าพันธุ์มนุษย์ คือเป็นระเบียบแห่งโลกและเป็นเหตุผลเพื่อความเจริญของชาติพันธุ์มนุษย์อย่างหนึ่ง ดังปรากฏแล้วในบทที่ ๔ (ตารางที่ ๔.๑)

ซึ่งในเรื่องความสำคัญของความกตัญญูเวทีนี้ ไม่เฉพาะแต่พระพุทธทวณฺเณเท่านั้น พระเถระผู้ใหญ่ก็ให้ความสำคัญแก่ความกตัญญูเวทีมากเช่นกัน กล่าวคือ พระเทพวิสุทธิเมธี (ปัญญานันทภิกขุ) ก็ได้กล่าวถึงความสำคัญของความกตัญญูเวทีไว้เช่นกัน โดยยกกล่าวไว้ว่า

"ถ้าความกตัญญูเวทีขาดหายไปจากโลกเมื่อใด โลกจะมีปัญหามากขึ้น จะมีความทุกข์ จะมีความเดือดร้อน สายสัมพันธ์ระหว่าง พ่อ แม่ ปู่ ย่า ตา ยาย กับลูก กับหลาน จะขาดหายไป เพราะไม่มีคุณธรรมข้อนี้เป็นเครื่องคุ้มครองจิตใจ ความดีความงามก็จะหายไปด้วย" ๑

๑ พระเทพวิสุทธิเมธี (ปัญญานันทภิกขุ) รักลูกต้องปลูกนิสัยดี (กรุงเทพมหานคร : สานักพิมพ์ธรรมสภา, ม.ป.ป.) หน้า ๗๘.

และ "เรื่องความกตัญญูตเวทีเป็นฐานใหญ่ ที่จะเกิดอะไรขึ้นในโลก เราจะ
รักสิ่งอื่น รักต้นไม้ รักธรรมชาติ รักแม่น้ำสาครลง รักประเทศชาติบ้านเมือง
ต้องตั้งต้นตรงนี้ก่อน ถ้าตรงนี้มีแล้ว อะไร ๆ ก็ดีหมด แต่ถ้าฐาน คือ ความ
กตัญญูตเวที ไม่มีในจิตใจแล้ว ไม่มีหวัง จะไปไม่รอด จะไม่ก้าวหน้า"^๒

นอกจากนี้ พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ก็ได้แสดงพระธรรมเทศนา
แสดงถึงความสำคัญของความกตัญญูตเวทีไว้อย่างรวบรัดและชัดเจนที่สุดว่า

"เพียงแต่ประพฤติอยู่ในความกตัญญูตเวที โลกนี้จะอยู่รอดปลอดภัย
ด้วยประการที่เพียงพอ" ^๓

ดังนั้นจะเห็นว่า ความกตัญญูตเวทีมีความสำคัญต่อโลกมนุษย์มากอย่างยิ่ง คือ
มีความสำคัญทั้งแก่บุคคล (ปัจเจกบุคคล) สังคม และมนุษยชาติ ดังนั้นการที่พระพุทธรูป
ได้ให้มณีนาคธรรมเรื่องความกตัญญูตเวทีมาใช้ในการสั่งสอน ปลุกฝัง และพัฒนาให้เกิดขึ้น
ในจิตใจของทุกคนนั้น จึงนับว่าเป็นเรื่องที่น่าสนใจยิ่งที่ต้องให้ความสนใจ เพื่อจะได้ช่วยกัน
ดูแลและแก้ไขปมปัญหาสังคมที่เกิดขึ้นและทวีความรุนแรงยิ่งขึ้นทุกขณะ

๒. พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต)^๔ ได้ชี้ให้เห็นว่าลักษณะของคนที่มี
ความกตัญญูตเวที จะต้องเป็นคนที่ไม่เห็นคุณค่าต่ออาการกระทำของผู้อื่น ไม่จำกัดสูงต่ำ
ของมนุษย์ด้วยกัน เห็นคุณค่าที่คนอื่นกระทำต่อตัวเอง สังคม ส่วนรวม พร้อมทั้งระลึกได้
(เอาใจใส่) และกระทำความดีตอบแทนต่อบุคคลผู้กระทำคุณประโยชน์นั้น ซึ่งจะเห็นว่า พระ

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๔.

^๓ พระธรรมโกศาจารย์ อ่างถึงใน พระเทพวิสุทธิเมธี (ปัญญาเนนทิกขุ)
ทางเดินของคนดี : กตัญญูตเวทีเป็นยอดแห่งความดี (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์
ธรรมสภา, ม.ป.ป.) หน้า ๑๐.

^๔ สัมภาษณ์พระเทพเวที, ๒๗ พฤศจิกายน ๒๕๓๓.

พุทธธรรม มีคุณลักษณะตามที่พระเทพเวทีได้กล่าวไว้โดยสรุปในทุกประการ ดังนั้นจึงเป็นปัจจัยเสริมอย่างสำคัญยิ่งที่ทำให้พระพุทธรูปธรรมเป็นผู้มีความกตัญญูต่อเวทีเป็นเลิศ จนสามารถเป็นแบบอย่างแก่ทุก ๆ คนได้ รวมทั้งยังนำมาเป็นปัจจัยในการอบรม สั่งสอน และพัฒนาคุณธรรมความกตัญญูต่อเวทีแก่ผู้ใกล้ชิด ดิษยานุศิษย์และพุทธศาสนิกชน ทุกหมู่เหล่า

๓. ธรรมที่พระพุทธรูปธรรมใช้เป็นปัจจัยในการพัฒนาความกตัญญูต่อเวที คือ สติ ฉันทะ ศัจจะ เมตตา สามัคคี อัธยาศัย และธรรมวินัยอื่น สอดคล้องกันอย่างยิ่ง กับความคิดของพระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต)^๔ ที่ให้ทัศนะว่าธรรมที่เป็นปัจจัยในการพัฒนาความกตัญญูต่อเวที ที่ตรงที่สุด คือ สติ ซึ่งหมายถึง ระลึกได้ จำได้ ซึ่งการกระทำของผู้อื่น ที่กระทำดีต่อตนและต่อสังคมส่วนรวม ถ้าที่รองลงมาคือ ฉันทะ คือความพอใจในสิ่งดีงามนั้น โดยมี ศัจจะ เมตตา สามัคคีและธรรมอื่น ๆ เป็นตัวสนับสนุน ซึ่งแสดงให้เห็นว่าพระเถระผู้ใหญ่ ซึ่งเป็นหลักของสังคมที่มีความคิดและใช้ธรรมในการพัฒนาความกตัญญูต่อเวทีในประเด็นเดียวกัน

๔. เมื่อพิจารณาจากทัศนะของพระพุทธรูปธรรมที่มีต่อสังคมนั้น จะเห็นว่าพระพุทธรูปธรรมได้ให้ความสำคัญของการอยู่ร่วมกันอย่างปกติสุข ซึ่งเป็นไปตามอุดมการณ์ของพระพุทธรูปธรรมที่มีทัศนะต่ออุดมการณ์ของชีวิตคน คือ สังคมจะมีความสุขได้เมื่อสมาชิกในสังคมนั้นต่างคนต่างมุ่งหน้ามาเพื่อกิจเพื่อคนอื่นมากกว่ากิจเพื่อตัวเอง

พระพุทธรูปธรรมได้ให้ทัศนะว่า กิจการของสังคมที่สำคัญคือการรับกับการให้ ซึ่งทำให้คนเราหันหน้าเข้าหากัน การรับกับการให้ถ้าเท่าเทียมกันก็จะปรากฏความเป็นธรรมในสังคม หน้าที่ความเสมอภาคมาสู่สังคม ทำให้สังคมมีความปกติสุข ทุกคนสุขสบายร่วมกันได้ตลอดเวลา

^๔สัมภาษณ์พระเทพเวที, บศ พุทธกิจจานุ ๒๔๓๓.

พระพุทธรูปธรรมได้ชี้ให้เห็นว่าสังคมจะอยู่ได้อย่างปกติสุขนั้น จะต้องประกอบด้วย

๑. การอุปการะชุปเลี้ยงกันด้วยเมตตาจิต
๒. การสงเคราะห์ช่วยเหลือกันด้วยโมหริจิต
๓. การตอบแทนคุณกันด้วยความกตัญญูเกวที
๔. การยกย่องบูชาความดีของคนที่มีดีและคนที่ทำความดีโดยบริสุทธิ์ใจ

ในพระพุทธศาสนาได้กำหนดบุคคลผู้ "ให้" ว่าเป็นบุคคลหาได้ยาก ซึ่งมี

๒ ประเภท คือ

๑. บุพการี ซึ่งหมายถึง บุคคลผู้ทำอุปการะก่อน คือ ผู้มีพระคุณ ได้แก่ มารดา บิดา ครู อาจารย์ เป็นต้น
๒. กตัญญูเกวที ซึ่งหมายถึง ผู้รู้อุปการะที่ทานหาแล้วและตอบแทน ๒

พระพุทธรูปธรรม ได้ให้ความสำคัญต่อความกตัญญูเกวทีว่า เป็นสิ่งที่สร้างความ เป็นธรรมในสังคม ซึ่งหมายความว่า คนที่มีความกตัญญูเกวทีจะไม่เป็นผู้รับ อุปการะที่ผู้อื่นทานให้แต่เพียงฝ่ายเดียว แต่จะเป็นผู้ให้ด้วยคือ การตอบแทนอุปการะคุณที่ คนอื่นทานไว้

ความกตัญญูเกวทีตามขอบเขตที่พระราชาวรมณี (ประยูรค์ ปยุตโต) แยกไว้ เป็น ๒ ระดับ คือ กตัญญูเกวทีต่อบุคคลผู้มีคุณความดี หรืออุปการะต่อตนเป็นส่วนตัวอย่าง หนึ่ง และกตัญญูเกวทีต่อบุคคลผู้ได้บำเพ็ญคุณประโยชน์หรือมีคุณความดีเกื้อกูลแก่ส่วนรวม เช่นที่ ระเจ้าปเสนทิโกศล ทรงแสดงความกตัญญูเกวทีต่อพระพุทธเจ้าโดยฐานที่ได้ทรง ประกาศธรรมยังหมู่ชนที่ตั้งอยู่ในกุศลกัลยาณธรรม เป็นต้น อย่างหนึ่ง ๗

๖ พระราชาวรมณี (ประยูรค์ ปยุตโต) พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๘) หน้า ๒, ๑๓๘, ๑๓๙.

๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒.

เมื่อพิจารณาตามขอบเขตของความกตัญญูตเวทีทั้ง ๒ ระดับนี้ จะยิ่งเห็นคุณค่าและความสำคัญของความกตัญญูตเวทีอย่างชัดเจนยิ่งขึ้น ทั้งนี้เพราะการที่บุคคลเป็นผู้ให้ โดยการตอบแทนอุปการคุณ ทั้งแก่คนที่ทำคุณความดีแก่บุคคล และผู้ที่ทำคุณความดีแก่บุคคลแล้ว ก็จะมีผลทำให้เป็นกำลังใจแก่บุคคลผู้ทำคุณความดีให้มีกำลังใจในการทำความดีแก่ส่วนรวม แก่สังคม และแก่มนุษยชาติมากยิ่งขึ้น ซึ่งบุคคลผู้ทำคุณความดีแก่บุคคลและสังคมเหล่านี้ จะทวีจำนวนมากขึ้น จนทำให้ลดความเอาเปรียบและความเห็นแก่ตัวลง สังคมมนุษย์ก็จะอยู่กันด้วยความสุข ทุกคนเอื้ออาทร มีไมตรีจิตปฏิบัติต่อกันด้วยความดี เกื้อกูลกันมากยิ่งขึ้น

ดังนั้นการที่พระพุทธรูปงาม ได้เห็นเรื่องการพัฒนาความกตัญญูตเวทีให้บังเกิดแก่กลุ่มชนทุกคน ทุกหมู่เหล่าเช่นนี้ นับว่าเป็นการนำคุณธรรมที่สำคัญยิ่งมาปลูกฝังและพัฒนาให้เกิดขึ้นเพื่อประโยชน์สุขของสังคมและมนุษยชาติอย่างแท้จริงและสำคัญยิ่งสมควรที่ทุกฝ่ายทุกคนจะต้องหมั่นนำคุณธรรม ความคิดและวิธีการของพระพุทธรูปงามมาใช้ให้บังเกิดผลขยายตัวออกไปให้มากที่สุดเท่าที่จะมากได้

๔. การที่พระพุทธรูปงามเกิดและเติบโตในครอบครัวชาวนาในชนบท ที่มีพ่อแม่เคร่งครัดต่อขนบธรรมเนียมประเพณีของไทย ได้รับการอบรมสั่งสอน และเล่าเรียนจากครอบครัวและวัด ทำให้พระพุทธรูปงาม เห็นคุณค่าของการใช้ชีวิตที่สงบสุขแบบไทย โดยมีจารีตประเพณีและพระพุทธศาสนาเป็นหลักในการครองชีวิต ดังนั้นจึงสละห่อนอกภพในคำสอนของพระพุทธรูปงามที่สอนว่าเป้าหมายของชีวิต คือความสงบและในความสงบนั้นพระพุทธรูปงามได้เสนอแนวทางการใช้ชีวิตอย่างสงบตามรูปแบบของไทย คือ

๑. อยู่อย่างง่าย ๆ กินอยู่ใช้สอยตามมีตามเกิด
๒. อยู่อย่างเรียบง่าย ๆ ไม่ต้องหรูหราสวยงามอวดใคร
๓. อยู่กับธรรมชาติ
๔. อยู่อย่างวิสัยคน คืออยู่ด้วยการช่วยเหลือกัน พึ่งพาอาศัยกัน
๕. อยู่อย่างสงบไม่เอาแพ้เอาชนะกัน ไม่ขัดแย้งกัน ไม่รุนแรงต่อกัน

เห็นความปรองดองกันมีค่าสูงสุดในสังคม

ในคำสอนนี้ จะเห็นว่าพระพุทธรูปธรรมาน ได้แสดงให้เห็นปรากฏในการใช้ชีวิตของตัวท่านเอง ท่านอยู่อย่างสงบ ไม่ขัดแย้งกับใคร ไม่รุนแรงต่อใคร แม้ในขณะที่เป็นเด็กวัดอยู่ที่วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ท่านถูกรังแกมาก แต่ท่านก็อดทนไม่แสดงความรุนแรงตอบความสงบและอดทนของท่านทำให้ท่านประสบผลสำเร็จในชีวิตอย่างสูง ดังปรากฏแล้ว

ในการอยู่ร่วมกันนั้นพระพุทธรูปธรรมานได้ให้ความสำคัญกับการช่วยเหลือและการพึ่งพาอาศัยกันอย่างมาก ซึ่งพระพุทธรูปธรรมานได้ชี้ให้เห็นถึงหลักใหญ่ของสังคมคือหน้าที่ซึ่งคนที่อยู่ในสังคมเดียวกันจะพึงปฏิบัติต่อกัน เพื่อให้เกิดความต้องการที่จะอยู่ร่วมกัน เพราะรู้สึกว่าได้รับสิ่งที่พึงปรารถนาจากกันนั่นคือการพึ่งพาอาศัยกัน

ในการอยู่ร่วมกัน นอกจากพระพุทธรูปธรรมาน จะให้ความสำคัญกับการช่วยเหลือและการพึ่งพาอาศัยกันอย่างมากแล้ว ท่านยังให้ความสำคัญกับการไม่เบียดเบียนกันอีกด้วย ซึ่งสิ่งนี้ได้สะท้อนออกมาในการเลือกสรรพระพุทธรูปศาสนาฮินดูที่ใช้ประจำโรงเรียนวิถีศึกษาที่ท่านตั้งขึ้นว่า อหุยาปชฺฌิ สชฺช โลกเก ซึ่งมีความหมายว่า ความไม่เบียดเบียนกันเป็นสุขในโลก โดยท่านได้ปลูกฝังสอนยากับนักเรียนโรงเรียนวิถีศึกษาเป็นประจำตลอดมา

ดังนั้นจะเห็นว่าการศึกษาที่พระพุทธรูปธรรมานคิดและยกย่องสิ่งใด หรือสิ่งสอนอบรมไม่ว่าจะเรื่องใดหรือในโอกาสใดก็ตาม ล้วนแต่เป็นเครื่องสนับสนุนให้เห็นความสำคัญและเป็นการพัฒนาความกตัญญูตเวทีทั้งสี่ ซึ่งการช่วยเหลือพึ่งพาอาศัยกันก็ดี การไม่เบียดเบียนกันก็ดี ล้วนแต่เป็นการปฏิบัติที่สนับสนุนการพัฒนาความกตัญญูตเวทีทั้งสี่

๖. แนวคิดของพระพุทธรูปธรรมานที่เห็นว่าการศึกษากับพระศาสนาเป็นเรื่องเดียวกัน กล่าวคือ เป็น"การเตรียมและพัฒนามนุษย์เป็นคนไปในทางที่ถูกต้อง "โดยเห็นว่าพระศาสนาเป็นหลักการในการพัฒนาหรือยกระดับชีวิตคน ส่วนการศึกษาเป็นวิธีการในการพัฒนาหรือยกระดับชีวิตคน ซึ่งถ้าสามารถร่วมกันได้แล้วจะทำให้การพัฒนาคนสำเร็จได้อย่างดีเยี่ยม

แนวความคิดนี้ ถือได้ว่าเป็นแนวคิดสำคัญ พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติไทย เป็นศาสนาของคนส่วนใหญ่ในชาติ เป็นหัวใจของวัฒนธรรมไทยมาแต่โบราณกาล จนสามารถพูดได้ว่าหลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนาได้สอดแทรกอยู่ในจิตใจของประชาชน โดยกระบวนการทางสังคมอยู่แล้ว^๘

ในปัจจุบัน "การอบรมความรู้" โดยกระบวนการเรียนการสอนทั้งในและนอกสถานการศึกษาทุกระดับเจริญก้าวหน้าอย่างกว้างขวาง ยิ่งกว่ายุคสมัยใดในประวัติศาสตร์ของชาติไทย แต่เมื่อหันกลับมามองการอบรมในเรื่อง "ความดี" แล้วเห็นว่าย่อหย่อนไปมาก^๙

ซึ่งในประเด็นนี้ อาจจะต้องสมมุติฐานได้อย่างที่พระพุทธธรรมญาณได้ชี้ให้เห็นว่า ความล้มเหลวของการพัฒนาคนในปัจจุบันมีมูลเหตุสำคัญมาจากความเข้าใจที่ว่าศาสนากับการศึกษาเป็นคนละเรื่องกัน ไม่ใช่เรื่องเดียวกันซึ่งมีผลทำให้คนศาสนาที่ประสบความล้มเหลว นักการศึกษาที่ประสบความล้มเหลว สุดท้ายก็เหลวแหลกด้วยกันในที่สุด

พระพุทธธรรมญาณได้ย้ำอยู่ตลอดเวลาว่า "ความรู้ ต้องคู่กับความดี"^{๑๐} ซึ่งหมายความว่าความรู้จะมีประโยชน์ช่วยคนได้ก็ต่อเมื่อคนนั้นมีความดีอยู่ในตัว และพระพุทธธรรมญาณได้ชี้ให้เห็นว่า การศึกษาของไทยอาศัยพระพุทธศาสนาเป็นมูลฐานที่สำคัญมาตั้งแต่ต้น คนไทยจึงมีภูมิธรรมประจำตัวมาพอสมควร

^๘ วัฒนธรรมแห่งชาติ, สำนักงานคณะกรรมการ ศึกษา ศาสนา และ วัฒนธรรม ตามแนวพุทธศาสนา (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์กราฟิกเออาร์ต, ๒๕๒๖) คำนำ

^๙ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

^{๑๐} พระธรรมญาณมุนี, "จริยศึกษาภาดา" ธรรมบทนิพนธ์ (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๘) หน้า ๓๐๗.

ในเรื่องของการศึกษาที่ นอกจากพระพุทธวรญาณที่ห่วงใยเป็นพิเศษแล้ว
ปราชญ์ทางการศึกษาคณะหนึ่งของไทย คือ ศาสตราจารย์ ดร.สาโรช บัวศรี ก็ยังย้ำ
เห็นว่าการจัดการศึกษาที่ดีนั้นวิธีการแก้ปัญหาของพระองค์คือ อริยสัจ ๔ ก็นำจรรยา
มาใช้เป็นแม่บทของวิธีการสอนได้เป็นอย่างดี ๑๑

นับตั้งแต่รัฐบาลได้ประกาศใช้แผนการศึกษาแห่งชาติ พุทธศักราช ๒๕๐๓
เรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน มุ่งเห็นการอบรมสั่งสอนวิชาความรู้โดยเฉพาะเทคนิคและวิทยาการ
ต่าง ๆ โดยมุ่งหวังให้คนสามารถหาวิชาความรู้ใหม่ไปประกอบอาชีพเลี้ยงตัวเป็นหลัก
โดยปล่อยภาระการสั่งสอนอบรมเรื่องความดี ให้เป็นหน้าที่ของพระภิกษุและสามเณร ซึ่ง
ก็เป็นที่น่าสังเกตุว่า โรงเรียนก็พยายามแยกตัวออกจากวัด ทำให้พระมีบทบาทน้อยลง
จนเกือบจะไม่มีบทบาทในการสั่งสอนอบรมเรื่องความดีแก่นักเรียน นอกจากนี้การจัด
แบ่งวิชาที่แยกเป็นส่วน ๆ ทำให้ครูเห็นสอนเฉพาะวิชาความรู้ตามเนื้อหาวิชานั้น ๆ จน
หลงลืมที่จะทำหน้าที่ในการอบรมสั่งสอนเรื่องความดีแก่นักเรียนด้วย ผลที่ปรากฏจึงเป็น
อย่างที่เกิดปัญหาอยู่ในขณะนี้ คือ สังคมเกิดปัญหาในเรื่องศีลธรรมและคุณธรรมความดี
จนเป็นผลกระทบต่อสภาพวิถีชีวิตคน ซึ่งปัญหาต่าง ๆ นี้ แสดงออกในอาการต่าง ๆ
มากมาย กล่าวคือ การยึดถือวัตถุนิยมที่ผิดว่ามีคุณค่ามากกว่าความดี อาชญากรรม
การกดขี่ เอาเปรียบ การล่อลวง เส่กกลโกง ต่าง ๆ ซึ่งการศึกษาในปัจจุบันนี้ท่าน
พุทธทาสมีความเห็นว่า ไม่น่าจะเรียกว่าการศึกษา การศึกษาที่ถูกดอง จะทำให้ลด
จำนวนคุณดะราจ เรือจนจาลง โรงพยาบาลประสาทลงได้ แต่นี้กลับเพิ่มขึ้นแสดงว่า
การศึกษาไม่ได้ผลตามที่ควรจะได้ ๑๒

๑๑สาโรช บัวศรี, "ปรัชญาการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์" ใน ศึกษาศาสตร์
ตามแนวพุทธศาสตร์ (กรุงเทพมหานคร : สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, ๒๕๒๖)
หน้า ๑๗-๑๘.

๑๒พุทธทาสภิกขุ, การศึกษาในทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุ (กรุงเทพมหานคร :
หจก.ภาพพิมพ์, ๒๕๓๓) หน้า ๑๓.

ดังนั้นจึงสมควรอย่างยิ่งที่ผู้เกี่ยวข้องกับการศึกษาทุกฝ่ายจะต้องพิจารณากันอย่างถี่ถ้วนและจริงจังว่า แนวคิดและวิธีการศึกษาที่ใช้อยู่ในแผนการศึกษาแห่งชาติ พุทธศักราช ๒๕๓๔ นี้ เป็นการศึกษาที่มุ่งสนองตอบต่อความสุขที่แท้จริงของมนุษย์ หรือ เป็นการศึกษาที่ทำให้มนุษย์มีความทุกข์มากขึ้น

๗. วิธีการที่พระพุทธรูปทรงใช้ในการพัฒนาความกตัญญูแก่เทวีโดยที่ตนเองได้ปฏิบัติตนเป็นผู้มีความกตัญญูแก่เทวีเป็นเลิศต่อมารดา บิดา ครู อาจารย์ อุปัชฌายาจารย์ ผู้บังคับบัญชาและผู้ปกครอง บิ่านเกิด โรงเรียนที่เคยเรียน วัดที่เคยบวชเรียน สถานันชาติ อุทิศตนเพื่อพระศาสนา และองค์พระมหากษัตริย์ ซึ่งเป็นวิธีการที่สำคัญยิ่ง ซึ่งวิธีการนี้ถือเป็นวิธีการที่ดีที่สุด เป็นรูปธรรมที่สุด สอดคล้องกับกลวิธีตามแนวพุทธศาสตร์ที่เน้นการสอนด้วยการกระทำให้ดูเป็นตัวอย่าง^{๑๓} ซึ่งวิธีนี้จะต้องปลูกฝังไปยังทุกคนกล่าวคือ ทั้งในครอบครัว ในโรงเรียน ในชุมชน และสังคมทั่วไป ^{๑๔}

ซึ่งนอกจากจะสอนโดยการปฏิบัติให้ดูเป็นตัวอย่างแล้วพระพุทธรูปยังได้สอนโดยการพูดให้เข้าใจให้เห็นความสำคัญและให้ปฏิบัติกันอย่างกว้างขวาง ซึ่งเป็นวิธีการที่ใช้กันโดยทั่วไป กล่าวคือ ต้องทำทั้ง ๒ อย่าง คือ สอนด้วยการทำให้ดูแล้วก็สอนด้วยการพูดให้เข้าใจ ^{๑๕}

^{๑๓}พ.ท. ประसार ทองนาคดี, "กลวิธีสอนตามแนวพุทธศาสตร์" ใน ศึกษาศาสตร์ตามแนวพุทธศาสตร์ (กรุงเทพมหานคร : สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ จัดพิมพ์, ๒๕๒๖) หน้า ๔๒-๔๔.

^{๑๔}วีรยุทธ วิเชียรโชติ, "ระบบการเรียนการสอนแบบสืบสวนสอบสวนตามแนวพุทธศาสตร์" ใน ศึกษาศาสตร์ตามแนวพุทธศาสตร์ (กรุงเทพมหานคร : สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ จัดพิมพ์, ๒๕๒๖) หน้า ๗๗.

^{๑๕}พระเทพวิสุทธิเมธี, (ปัญญาพื้นทิกุ) รู้จักต้องปลูกนิสัยที่ดี (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ม.ป.ป) หน้า ๖๐.

พระพุทธรูปนั้น ให้ความสำคัญแก่ครูมากเพราะ ครู ซึ่งเป็นผู้รับบทบาทสำคัญ
มากในการศึกษาซึ่งรวมทั้งการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาความกตัญญูต่อเวท

บทบาทการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาความกตัญญูต่อเวทของครูนั้นเกิดขึ้นได้ทุก
หนทุกแห่งไม่ว่าจะเป็นในโรงเรียนหรือนอกโรงเรียน ครู อาจเป็นผู้ก่อให้เกิดสิ่งที่ไม่
ต้องการหรือพฤติกรรมที่ไม่เหมาะสมในตัวนักเรียนโดยไม่ได้ตั้งใจก็ได้ ^{๑๖} ดังนั้น การจัด
การศึกษาเพื่อการพัฒนาความกตัญญูต่อเวท จะบรรลุผลเพียงใดจึงขึ้นอยู่กับครูมากทีเดียว
ครูที่จะสามารถให้การศึกษเพื่อพัฒนาความกตัญญูต่อเวทได้อย่างแท้จริง จะต้องมีความ
กตัญญูต่อเวทเป็นเลิศ มีความรู้เรื่องความกตัญญูต่อเวทเป็นอย่างดี จนสามารถจรรยาบรรณ
สั่งสอนศิษย์ได้ และมีความสามารถในการอบรมสั่งสอนได้อย่างดี ดังที่ท่านพุทธทาสภิกขุ
ได้กล่าวไว้ว่า

"ครู คือผู้ทำหน้าที่ผู้นำในทางวิญญาณ ซึ่งหมายความว่า เป็นแสงสว่าง
ส่องทางแก่ชีวิตหรือวิญญาณของสัตว์ในโลก ให้รู้จักทางเดินไปสู่จุดหมายปลายทาง
ทางที่พึงปรารถนา และนี่คือความหมายของครูที่แท้จริง ถ้าทำไม่ถูกต้องตาม
อุดมคติของครู ในที่สุดก็จะสูญเสียความเป็นบุษนิยบุคคล กลายมาเป็นลูกจ้าง
ที่รับจ้างสอนหนังสือเท่านั้น" ^{๑๗}

นอกจากครูจะเป็นผู้ที่มีความสำคัญยิ่งในการพัฒนาความกตัญญูแล้ว พ่อแม่
ผู้ปกครองที่อยู่ที่บ้านกับเด็กก็มีความสำคัญยิ่งในการปลูกฝัง และพัฒนาคุณความดีของเด็ก
เรื่องนี้เพราะครอบครัวว่าเดิมพ่อแม่ที่ประพฤติตนเป็นตัวอย่างแก่ลูก ลูกก็ไม่ค่อยจะเสียคนเท่าไร^{๑๘}

^{๑๖} สุวัฒน์ มุทธเมธ, การเรียนการสอนปัจจุบัน (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์
พีรพัธนา, ๒๕๒๓) หน้า ๓.

^{๑๗} พุทธทาสภิกขุ, การศึกษาดีอย่างไร (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สมชาย
การพิมพ์, ๒๕๒๗) หน้า ๑๑๒-๑๑๓.

^{๑๘} พระเทพวิสุทธเมธี (ปัญญาจันทร์) รักลูกต้องปลูกนิสัยที่ดี (กรุงเทพ
มหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา : ม.ป.ป.) หน้า ๖๐.

โดยพระเทพวิสุทธิเมธี (ปัญญาพนฺทิกขุ) ได้ชี้ว่าพ่อแม่ควรพูดเรื่องความดีให้ลูกหลานฟัง ลูกหลานจะได้รับรู้แล้วจะได้มีความภาคภูมิใจในความดีความงามของบรรพบุรุษ คนเรา รู้ว่าเป็นคนที่มีเชื้อสายคนดีก็อยากจะเป็นคนดีเหมือนกัน ๑๙

ดังนั้นวิธีการในการพัฒนาความกตัญญูตเวที จึงเป็นหน้าที่ของทุก ๆ คน โดยเฉพาะคนที่เป็นผู้นำในสังคมจะต้องปฏิบัติตนให้เป็นตัวอย่าง มีการให้การศึกษอบรม ประชาชนและนักเรียนทุกระดับ ให้เห็นคุณค่าความสำคัญและร่วมกันพัฒนาความกตัญญู ตเวทีกันอย่างจริงจังและกว้างขวาง

๘. การที่พระพุทธรูปธรรมได้รับการกบฏจากโคมบิดา มารดา มาตั้งแต่เล็ก ๆ ให้รู้จักญาติผู้ใหญ่ ว่าแต่ละคนมีความเกี่ยวข้อง สัมพันธ์กับตัวท่านอย่างไรและเมื่อถึงเทศกาลตรุษ สงกรานต์ ก็จะไปหาและแสดงความเคารพเสมอมา ประกอบกับการที่ได้รับการสั่งสอนให้มีความเคารพต่อครูโดยเคร่งครัดมาตั้งแต่ต้น ส่วนแต่เป็นปัจจัยส่งเสริมให้พระพุทธรูปธรรมมีความรู้จักได้รู้จักผู้ใหญ่ และมีความกตัญญูตเวทีต่อโคมบิดา มารดา ครู อาจารย์ อุปัชฌาย์และผู้ปกครอง บังคับบัญชาอย่างเคร่งครัดจริงจังมาโดยตลอด

ดังนั้นการที่ท่านปฏิบัติตนเป็นผู้มีความกตัญญูตเวที เป็นเลิศจนสามารถเป็นแบบอย่างในการสั่งสอน แก่คนทั่วไปได้ไม่จำเป็นการเป็นลูกที่ดี การเป็นศิษย์ที่ดี การเป็นผู้ได้บังคับบัญชาหรือผู้อยู่ในปกครองที่ดี การทดแทนบุญคุณแก่บ้านเกิด โรงเรียนและวัดที่ เคยบวชเรียน การทดแทนบุญคุณแก่สถาบันชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ที่ดี ส่วนได้รับการหล่อหลอม ปลุกฝังมาตั้งแต่ชีวิตในวัยเยาว์ตลอดต่อเนื่องมาทั้งสิ้น

๙. ถึงแม้ว่าพระพุทธรูปธรรมและพระเถระผู้ใหญ่จะกล่าวถึงความกตัญญูตเวที ว่ามีความสำคัญอย่างยิ่งยวดอย่างไรก็ตามและถึงแม้ว่าพระพุทธรูปธรรม จะได้ชี้แนะแนวทางในการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาความกตัญญูอย่างเป็นรูปธรรมชัดเจนอย่างไรก็ตาม บัญชาที่เห็นว่าสำคัญว่า คือการพัฒนาความกตัญญูตเวที ให้เกิดขึ้น และพัฒนาไปอย่างมั่นคงในวิถีการดำเนินชีวิตของทุกคนในสังคมปัจจุบัน ทั้งนี้เพราะการพัฒนาประเทศในปัจจุบันที่มุ่งเน้นการพัฒนาเศรษฐกิจตามกระแสหลักของการพัฒนาของโลก (Globalization) การไหลบ่า

ของข้อมูลข่าวสารอย่างไร้ขอบเขต ในยุคของสังคมสารสนเทศ (Information Society) ในปัจจุบัน การถูกกระตุ้นช่วยทำให้บริโศคสินค้า การบริการ และความทุ่มเทเพื่อยุติต่าง ๆ ตามลัทธิวิวัฒนิยมที่ทวีความรุนแรงยิ่งขึ้นในปัจจุบัน ในภาวะความเสื่อมทรามทางศีลธรรม ทุกคนถูกกระตุ้นให้บริโศคตามความต้องการที่จันทันสมัยอย่างขาดการเลือกสรร ด้วยการโฆษณา เช่นในปัจจุบันนี้ ล้วนเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ทุกคนต้องกระเสือกกระสนดิ้นรนให้หลงไหล มีวเมมา ไปในความสุชที่เป็นเพียงภาพลวงตา จนเ็นห่างจากหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่เป็นสัจธรรม และมุ่งไปเพื่อความสงบ ไปเพื่อดับความโลภ ความโกรธ และความหลง อย่างแท้จริง

จึงเป็นเรื่องที่น่าวิตกอย่างยิ่งว่าในสภาวะสังคมปัจจุบันนี้การพัฒนาความกตัญญู กตเวทิตี ซึ่งเป็นคุณธรรมสำคัญยิ่ง รวมทั้งคุณธรรมอื่น ๆ จะสามารถรักษาได้อย่างประสพความสำเร็จเพียงใด ซึ่งทั้งหมดทั้งสิ้นนี้ควรเป็นการรวมพลังของทุกฝ่ายทุกคนที่จะต้องช่วยกันสร้างสิ่งดีสิ่งงามให้เกิดขึ้นกับสังคมไทยให้ได้

๑๐. ในการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาคุณภาพของคนนั้น จะมุ่งเพื่อพัฒนาเฉพาะความกตัญญูกตเวทิตีแต่เพียงอย่างเดียวย่อมไม่ถูกต้องและเป็นไปไม่ได้ การเป็นคนที่มีสมบูรณ์และมีคุณภาพยังต้องประกอบด้วยคุณธรรมต่าง ๆ อีกมาก ดังที่พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต) ได้กล่าวไว้ว่า

" ผู้ใดเป็นวีรชน เป็นคนกตัญญูกตเวทิตี คบหากัลยาณมิตร มีความมักสีมัน ปรนทาทกิจเพื่อผู้ตกทุกข์ด้วยตั้งใจจริง คนอย่างนั้นท่านเรียกว่า สัตบุรุษ"^{๒๐}

ข้อเสนอแนะ

๑. ข้อเสนอแนะเพื่อการนำผลการวิจัยไปใช้

การวิจัยครั้งนี้ ทำให้ทราบถึงแนวทางการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาความกตัญญูกตเวทิตีตามแนวคิดของพระพุทธชวรญาณ (ทองย้อย กิตฺติพิโน) ซึ่งได้ชี้ให้เห็นถึง

- (๑) ความสำคัญของความกตัญญูกตเวทิตีที่เป็นหนึ่งในภูมิธรรมแห่งความดีของมนุษย์ชน

^{๒๐}พระเทพเวที, (ประยุทธ์ ปยุตโต) พุทธธรรม (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒) หน้า ๒๓๑.

- (๒) แนวทางในการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาความกตัญญูต่อนัก
- (๓) คุณสมบัติของผู้มีความกตัญญูต่อนักที่ควรพัฒนา
- (๔) ธรรมชาติในการพัฒนาความกตัญญูต่อนัก
- (๕) วิธีการที่ใช้ในการพัฒนาความกตัญญูต่อนัก

ซึ่งพระพุทธรูปธรรมได้ชี้แนะไว้อย่างชัดเจนง่ายต่อการเข้าใจและนำไปใช้ ดังนั้นจึงเป็นหน้าที่ของผู้ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาทุกคนจะต้องนำไปพิจารณาและหาทางจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาความกตัญญูต่อนักให้เป็นรูปธรรมและจริงจังมากขึ้น เพื่อผลแห่งการพัฒนาคนให้ไปในทางที่ถูกต้องมากขึ้น

นอกจากนี้ประชาชนทุกคนจะต้องหาทางน้อมนำแบบอย่าง วิถีการประพฤติปฏิบัติ และคำสั่งสอนของพระพุทธรูปธรรมนี้ไปประพฤติปฏิบัติเพื่อพัฒนาความกตัญญูต่อนักให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป เพื่อความเจริญของมนุษยชาติ และความผาสุกของสังคมมนุษย์

๒. ข้อเสนอแนะเพื่อการศึกษาค้นคว้าวิจัยต่อไป

การวิจัยครั้งนี้มีขอบเขตจำกัดเฉพาะเพื่อศึกษาแนวทางการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาความกตัญญูต่อนักตามแนวคิดของพระพุทธรูปธรรม (ทองย้อย กิตติพิบูลย์) เท่านั้น แต่นักปราชญ์ ทางพระพุทธศาสนาและทางการศึกษายังมีอีกมาก แนวคิดของแต่ละท่านเหล่านั้นควรจะได้รับการศึกษาและจัดองค์ความรู้ในเรื่องต่าง ๆ ไว้เพื่อเป็นแนวทางสำหรับให้คนรุ่นหลังได้ "เดินตามทางที่ท่านเดินแล้ว" ซึ่งจะเป็นการสะดวกขึ้นในการนำความคิดของท่านเหล่านั้นมาเป็นพื้นฐานความคิดในการศึกษาและพัฒนาการดำเนินงานในการจัดการศึกษา หรือใช้เป็นหลักในการดำเนินชีวิตให้เจริญงอกงามยิ่งขึ้นต่อไป

นอกจากนี้ ในคำสอนของพระพุทธรูปธรรมนี้ ก็ยังมีสิ่งที่มีคุณค่าอย่างยิ่งอยู่อีกมาก เช่น เรื่องของการปลูกฝังและสร้างเสริมความมีวินัย เมตตา และอื่น ๆ อีกมาก ดังนั้น ควรที่จะมีการศึกษาข้อคิด คำสอน และแนวคิดของพระพุทธรูปธรรมในเรื่องอื่น ๆ ด้วย เพื่อให้เห็นลักษณะคำสอนได้กว้างขวางขึ้น จนสามารถนำมาใช้ในการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาสังคมให้อยู่เย็นเป็นสุขได้